

Analysis of the Educational Method Responsibility in the Divine Dimension based on the Collection of Works of Life

ARTICLE INFO

Article Type

Analytical Review

Authors

Afsaneh Golestani¹,
Seyed Hossein Vaezi^{2*},
Maryam Baratali³

Afsaneh Golestani, Seyed Hossein Vaezi, Maryam Baratali, Analysis of the Educational Method Responsibility in the Divine Dimension based on the Collection of Works of Life. *Islamic Life Style*. 2021; 102-111

1. PhD Student, Department of Philosophy of Education, Isfahan Branch (Khorasgan), Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

2. Associate Professor, Department of Theology, Isfahan Branch (Khorasgan), Islamic Azad University, Isfahan, Iran (Corresponding Author).

3. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Isfahan Branch (Khorasgan), Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

* Correspondence:

Address:

Phone:

Email: sh.vaezi@khuisf.ac.ir

Article History

Received: 2020/09/13

Accepted: 2020/03/01

ePublished: 2021/03/15

ABSTRACT

Purpose: The purpose of this study is to analyze the training method of responsibility in the divine dimension based on the collection of works of life.

Materials and Methods: In order to achieve the goal by the inferential method, the researcher has stated the principles, goals, principles and methods of responsibility in the divine dimension. The method of data collection is library and the tool of data collection is receipt. The field of research is a collection of 12 volumes of Al-Hayah written by Mohammad Reza Hakimi, Mohammad Hakimi and Ali Hakimi.

Findings: The results of the research show that the methods of responsibility are: performing the task to a large extent, submitting to the truth, knowing and obeying God, thinking, following the commands of the Qur'an, enjoining the good, forbidding the evil, keeping promises, and observing what is lawful. And it is forbidden to stay away from the air of the soul, to acquire religious education, knowledge and wisdom, to obey the Imams, to respect others and to preserve human dignity.

Conclusion: The results showed that the methods of responsibility based on the collection of works of life have the following principles: human responsibility to God, human responsibility to the Qur'an, human responsibility to the prophets, human responsibility to the Imams, human dignity.

Keywords: Responsibility, Educational Methods, Collection Of Works Of Life

تحلیل روش تربیتی مسئولیت‌پذیری در بعد الهی

بر اساس مجموعه آثار الحیاء

افسانه گلستانی^۱

دانشجوی دکتری، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

سید حسین واعظی^{۲*}

دانشیار، گروه الهیات، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

مریم براتعلی^۳

استادیار، گروه علوم تربیتی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

چکیده

هدف: هدف از پژوهش حاضر، تحلیل روش تربیتی مسئولیت‌پذیری در بعد الهی بر اساس مجموعه آثار الحیاء است.

مواد و روش‌ها: محقق در این پژوهش به منظور دستیابی به هدف با روش استنتاجی به بیان مبانی، اهداف، اصول و روشهای مسئولیت‌پذیری در بعد الهی پرداخته است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و ابزار گردآوری اطلاعات فیش‌برداری میباشد. حوزه پژوهش مجموعه آثار ۱۲ جلدی الحیاء نوشته محمدرضا حکیمی، محمد حکیمی و علی حکیمی میباشد.

یافته‌ها: نتایج حاصل از پژوهش بیان میکند که روشهای مسئولیت‌پذیری عبارت‌اند از: انجام تکلیف به قدر وسع، تسلیم در برابر حق، شناخت و فرمانبرداری از خداوند، اندیشه‌ورزی، پیروی از دستورات قرآن، امر به معروف، نهی از منکر، عمل به وعده، رعایت حلال و حرام، دوری از هوای نفس، کسب تربیت دینی، معرفت و حکمت، اطاعت از امامان، احترام گذاشتن به دیگران و حفظ کرامت انسانی.

نتیجه‌گیری: نتایج نشان داد که روش‌های مسئولیت‌پذیری بر اساس مجموعه آثار الحیاء دارای مبانی زیر است: مسئولیت انسان در برابر خداوند، مسئولیت انسان در برابر قرآن، مسئولیت انسان در برابر پیامبران، مسئولیت انسان در برابر امامان، انسان‌داری کرامت انسانی.

کلید واژه‌ها: مسئولیت‌پذیری، روش‌های تربیتی، مجموعه آثار الحیاء.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۱۱

* نویسنده مسئول: sh.vaezi@khuisf.ac.ir

مقدمه

آفرینش انسان و جهان هدفدار بوده و هدف از آفرینش انسان عبادت و بندگی خداوند متعال بر اساس معرفت می‌باشد. خداوند در قرآن می‌فرماید: "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (الذاریات/۵۶) و جن و انس را جز برای این که مرا پرستند، نیافریدیم." (۱). مسئولیت‌پذیری در قرآن و روایات به مفهوم تکلیف‌شناسی و تعهدباوری، که ریشه در فطرت و وجدان آدمی دارد، سایه روشنی از آن به صورت کلی در باطن انسان نهاده شده است. انسانی که تحت تأثیر تربیت قرآن کریم قرار گرفته، مسئولیت‌های خود را می‌شناسد و مسئولیت‌پذیر است. انسان به کمک قوه تمیز، تشخیص و وجدان آگاه خود حریم حق و حقوق را رعایت می‌کند. نسبت به دیگران احساس مسئولیت و تعهد می‌نماید و از هرگونه تجاوزگری و قانون‌شکنی پرهیز می‌نماید. مسئولیت‌های انسان از مسئولیت او در برابر خداوند (خاستگاه اصلی همه مسئولیت‌هاست) آغاز می‌شود. آدمی باید نسبت به قوانین الهی و دین اسلام متعهد باشد و به تمامی احکام الهی احترام گذاشته و از آنها پیروی نماید (۲). دیگر مسئولیت‌های انسان از جمله: مسئولیت در برابر خود، مسئولیت در برابر دیگران و مسئولیت در برابر طبیعت می‌باشد. در مورد این موارد در قرآن و روایات به آنها اشاره شده است.

خداوند متعال راه رسیدن به قرب الهی و روش عبادت و بندگی خود را به صورت برنامه‌هایی به پیامبران خود نموده است؛ و پس از پیامبر اکرم (ص) اوصیای او وظیفه آموزش معارف دینی را به عهده دارند. بزرگترین مسئولیت انسان در برابر نعمت‌ها، هدایت می‌باشد؛ زیرا بدون هدایت انسان‌ها تمامی راه‌های رسیدن به کمال و سعادت مسدود می‌شود و اگر در مقابل این نعمت‌هایی که خداوند برای هدایت انسان به او ارزانی داشته، احساس مسئولیت نکند، حیاتی پوچ و بی‌هدف داشته که به مقام والای انسانیت نائل نمی‌شود (۳). این همان ضرورت مسئولیت‌پذیری در مقابل خداوند می‌باشد، خداوند در قرآن می‌فرماید: "وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى (النجم/۳۹) و این که برای انسان جز آنچه تلاش کرده [هیچ نصیب و بهره‌ای] نیست."

"وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ جِهْلِلهَا لَا يَحْمِلْ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَا كَانِذَا قُرْبَىٰ إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَمَنْ تَزَكَّىٰ فَإِنَّمَا يَتَزَكَّىٰ لِنَفْسِهِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ (الفاطر/۱۸) و هیچ سنگین باری، بار گناه دیگری را بر نمی‌دارد، و اگر سنگین باری دعوت کند که از بارش بردارند، چیزی از بار گناهش برداشته نمی‌شود، گرچه [دعوت‌شونده] از نزدیکان و خویشان باشد. تو فقط کسانی را بیم می‌دهی که در نهان از پروردگارشان می‌ترسند و نماز را برپا می‌دارند؛ و هر کس [از آلودگی‌ها] پاک شود، به سود خود پاک می‌شود، و بازگشت فقط به سوی خداست." (۴)

"إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا (الاحزاب/۷۲) یقیناً ما امانت را [که تکالیف شرعیه سعادت‌بخش است] بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم و آنها از به

مبانی مسئولیت‌پذیری در بعد الهی

انسان می‌تواند در چارچوب قوانینی که برایش وضع شده است، زندگی کند. هر موجود دیگر غیر از انسان جز از قوانین جبری طبیعی از قانون دیگر نمی‌تواند پیروی کند. انسان یگانه موجود ممتازی است که این امکان و توانایی شگفت را دارد که در چارچوب یک سلسله قوانین قراردادی رفتار نماید. این قوانین قراردادی از آن نظر که از طرف یک مقام صلاحیت‌دار وضع می‌شود به نام تکلیف خوانده می‌شود (۷).

انسان از دیدگاه اسلام دارای ویژگی‌های متعددی می‌باشد؛ از جمله مقام خلیفه الهی (جانشین خدا بر روی زمین) و حکمت و قدرت تصرف و اداره کردن و اراده کردن به دست انسان می‌افتد. اراده و آزادی از جمله مسائلی است که انسان از آن برخوردار می‌باشد. این حالتی است که انسان می‌تواند انتخاب کند، اراده نماید، تصمیم بگیرد و راه را برگزیند. زیرا اراده و آزادی از بزرگترین امتیازاتی است که خداوند به انسان عطا فرموده است. مسئولیت‌پذیری حاصل سه مسئله تشخیص، تصمیم و خلاقیت می‌باشد. کسی که می‌تواند تصمیم بگیرد و دگرگون کند، مسئول است. این مسئولیت در زمینه خودسازی و محیط‌سازی می‌باشد. شاید آن امانتی که انسان آن را برداشت (شایستگی و زمینه مساعد حمل آن را داشت) همان مسئولیت می‌باشد.

"إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا" (الحزاب/۷۲) یقیناً ما امانت را [که تکالیف شرعیه سعادت بخش است] بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم و آنها از به عهده گرفتن [به سبب این که استعدادش را نداشتند] امتناع ورزیدند و از آن ترسیدند، و انسان آن را پذیرفت بی‌تردید او [به علت ادا نکردن امانت] بسیار ستمکار، و [نسبت به سرانجام خیانت در امانت] بسیار نادان است."

این امانت همان مسئولیت برای انجام تکلیف و وظیفه برای بهسازی خود، محیط و جامعه می‌باشد (۸).

انسان چون مختارست در پیشگاه خداوند مسئول باشد، مسئولیت انسان نسبت به عهد و پیمان الهی درباره افراد و اعمال خویش می‌باشد. انسان‌ها از نظر سرمایه وجودی و خدادادی اعم از نیروهای بدنی، توانایی‌های روانی یکسان نمی‌باشند. همچنین برخورداری آنها از نعمت‌های طبیعی و اجتماعی و توانایی‌های هوشی متفاوت می‌باشند. این تفاوت‌ها از تدابیر حکیمانه الهی نشأت می‌گیرد و تبعیض نمی‌باشد. چرا که هر کس در حد استعداد و توان در محدوده گزینش و انتخاب خود در برابر مبدأ آفرینش که این نعمت‌ها را به او عطا فرموده مسئول می‌باشد. در تعلیم و تربیت باید به این تفاوت‌ها به خصوص اختلافات ناشی از طبیعت ذاتی فرد توجه کرد و هر کس را به میزان توانایی که دارد مورد تکلیف و مسئولیت قرار داد (۹).

تکلیف در اسلام، یعنی عمل برطبق مقررات حقوقی، نه انجام دادن کارهای شاق و بدون منشأ و "مکلف" یعنی: عامل به "حق"‌ها و کوشا در جهت احیای حق و حقوق می‌باشد. بر همین اساس محور همه تکلیف‌ها و مسئولیت‌ها "حق" است، انسان هر تکلیفی را که

عهده گرفتنش [به سبب این که استعدادش را نداشتند] امتناع ورزیدند و از آن ترسیدند، و انسان آن را پذیرفت، بی‌تردید او [به علت ادا نکردن امانت] بسیار ستمکار، و [نسبت به سرانجام خیانت در امانت] بسیار نادان است. (۵).

بررسی پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد تاکنون پژوهشی که با تکیه بر مجموعه آثار الحیاء انجام شده باشد، صورت نگرفته است. لذا محقق در این پژوهش بر آن است تا بر اساس مجموعه ۱۲ جلدی الحیاء به تحلیل بعد الهی مسئولیت‌پذیری بپردازد و مبانی، اهداف و اصول آن را مشخص نماید و با تکیه بر اصول و مبانی روش‌های تربیتی را بیان نماید.

در بحث ضرورت پژوهش احیاء نمودن منابع دینی و پرداختن به تعلیم دین اسلام برای تربیت افراد جامعه امری مؤثر است. کتاب "الحیاء" مجموعه‌ای است علمی، پژوهشی و تخصصی که در آن تعلیم اسلام، بر پایه "قرآن کریم" و "حدیث شریف" گردآوری و تدوین گشته است. به صورتی که راه و رسم صحیح یک زندگی آزاد را در مقوله‌های فردی و اجتماعی نشان داده است.

در این مجموعه دستورات الهی درباره تعلیم و تربیت، در قالب آیات قرآن کریم و احادیث و روایات بیان شده است. باتوجه به مبانی نظری و پیشینه بسیار اندک در این حوزه و همچنین حساسیت موضوع و ضرورت اجتماعی و فرهنگی در مطالعه حاضر، برای دسترسی به دلالت‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری به تحلیل و بررسی مجموعه آثار ۱۲ جلدی الحیاء پرداخته شده است.

مواد و روش‌ها

روش پژوهش حاضر استنتاجی با استفاده از الگوی بازسازی شده فرانکنا می‌باشد. فرانکنا روش استنتاجی را در فلسفه تعلیم و تربیت مورد توجه قرار داد. از نظر وی سه گونه فعالیت پژوهشی در فلسفه جریان داشته که از آنها به عنوان فعالیت‌های نظرورزانه، هنجارین و تحلیلی یاد می‌کند. در فعالیت نظرورزانه، تلاشی ترکیبی صورت می‌گیرد که طی آن با ترکیب یافته‌های علمی روز، نتایج تجربه‌های اخلاقی، زیباشناختی و دینی، تصویری از جهان و جایگاه انسان در آن فراهم می‌گردد که معنایی برای فعالیت‌های آدمی نیز مشخص می‌سازد. در فعالیت هنجارین، سعی بر آن است که هدف‌ها، هنجارها و استانداردهایی برای رفتار فردی و اجتماعی آدمی مشخص گردد که برحسب آنها بتوان عمل انسان را جهت داد. سرانجام، در فعالیت تحلیلی یا انتقادی، نظر بر آن است که مفاهیم، مفروضات و روش‌های مورد استفاده فیلسوفان، دانشمندان و مردم عادی، تحلیل و واکاوی شود (۶).

برای انجام پژوهش حاضر محقق از منابع دست اول (مجموعه آثار الحیاء، قرآن و متون دینی) و منابع دست دوم (پژوهش‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های) نوشته شده استفاده نموده است. جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای است و ابزار پژوهش حاضر فیش برداری می‌باشد. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش کدگذاری موضوعی استفاده شد و مطالب دسته‌بندی شده بر اساس روش استنتاجی (الگوی بازسازی شده فرانکنا) تجزیه و تحلیل شد.

اوست [برای او بیرون می‌آوریم که آن را پیش رویش گشوده می‌بیند. "

" اِقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا (الاسراء/۱۴)] به او می‌گویند: کتاب خود را بخوان، کافی است که امروز خودت

بر خود حسابگر باشی. " و " وَ الْوَزْنَ يُؤَمِّدُ الْحَقَّ فَمَنْ تَقَلَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (الاعراف/۸) میزان [سنجش اعمال] در آن روز حق است؛ پس کسانی که اعمال وزن شده آنان سنگین و با ارزش باشد، رستگارند. "

" وَ مَنْ حَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلُمُونَ (الاعراف/۹) و کسانی که اعمال وزن شده آنان سبک و بی‌ارزش باشد، به سبب این که همواره به آیات ما ستم می‌ورزیدند، به خود زیان زده [و سرمایه وجودشان راتبه کرده] - اند. "

۳- وجدان انسانی: " وَ لَا أَقْسَمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَامَةِ (القیامه/۲) و به نفس سرزنش‌گر قسم می‌خورم. "

۴- خردمندی: " كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (البقره/۲۴۲) این گونه خدا آیاتش را برای شما بیان می‌کند، باشد که بیندیشید. "

" وَ قَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ (الملک/۱۰) و می‌گویند: اگر ما [دعوت سعادت‌بخش آنان را] شنیده بودیم، یا [در حقایقی که برای ما آوردند] تعقل کرده بودیم، در میان [آتش] اهل آتش سوزان نبودیم. "

امام محمد باقر(ع) می‌فرماید: " خداوند در روز قیامت بندگان را، به اندازه عقلی که در دنیا به آنان داده است، مورد حساب‌رسی دقیق قرار می‌دهد" (۱۱).

ابعاد مسئولیت‌پذیری زندگی، انسان، سعادت و غیره واژه‌هایی بزرگ در عین زیبایی، و هول‌انگیز در عین نرمی می‌باشند. این واژه‌ها پیوسته در فضاهای هستی در جولان می‌باشد و همه کرانه‌ها و پهنه‌های هستی را پر می‌کنند؛ سپس گسترده و گسترده‌تر می‌شوند تا جایی که دیگر میان آنها و گستردگی تفاوتی باقی نمی‌ماند. زندگی، انسان و سعادت هر یک ارزش‌ها و صورت‌های گوناگون دارند. در این میان چیزی که هست تکلیف آدمی در میان قطب "زندگی" و "سعادت" می‌باشد؛ که زندگی خود را وسیله‌ای برای نمایش دادن ارزش‌های وجودی خود سازد و به شکل‌های گوناگون استعداد و آمادگی خویش را هموار سازد تا راه رسیدن به پایه‌های سعادت فردی و اجتماعی در همه مراحل و ابعاد زندگی پدیدار شود (۱۲).

اسلام علاوه بر آنکه راه برای شناخت جهان و بازشناختن حقایق آن را هموار کرده، آدمی را نیز به کسب این شناخت فراخوانده است. در بسیاری از آموزه‌های قرآن و حدیث نیز این مطلب بیان شده است. به همین جهت خدا به انسان وسائل مشاهده، تجربه و اکتشاف را بخشیده است تا از آنها برای شناخت خود و خدا و عالم خلقت استفاده کند. " وَ اللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ

ادا می‌کند به نوعی حقی را ادا کرده است. در احکام اسلام حکمی که منشأ آن حق نباشد و به گونه‌ای در حق‌ها و حقوق‌ها ریشه نداشته باشد، نداریم (۲).

خاستگاه مسئولیت

محور همه مسئولیت‌ها و تکلیف‌ها "حق" می‌باشد. انسان هر وظیفه‌ای را که انجام می‌دهد، حقی را ادا نموده است. در دین اسلام و احکام آن هیچ حکمی که سرآغاز آن حق نباشد و ریشه در حقوق اسلامی نداشته باشد وجود خارجی ندارد؛ بر همین اساس دین اسلام، دین حقوق انسان می‌باشد و تکالیف دینی در زمره حقوق انسانی است. (۲) برای هر چیزی خاستگاهی وجود دارد، مسئولیت نیز دارای خاستگاه می‌باشد که عبارت‌اند از:

۱- ایمان به خدا: در قرآن آیات بسیاری در مورد این خاستگاه مسئولیت‌پذیری آمده است. " أَوْ فَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنْتُمْ عَلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ (المؤمنون/۱۱۵) آیا پنداشته‌اید که شما را بیهوده و عبث آفریدیم، و این که به سوی ما بازگردانده نمی‌شوید. "

" وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا لِاعْبِئِنَّا (الدخان/۳۸) و ما آسمان‌ها و زمین و آنچه را میان آن دو است، به بازی نیافریده‌ایم؛ "

" مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَ لَكِنَّا أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (الدخان/۳۹) ما آن دو را جز به راستی و راستی به وجود نیاورده‌ایم، ولی بیشترشان [به حقایق] معرفت و آگاهی ندارند. "

" ... وَ مَنْ يُؤْمِن بِاللَّهِ يَهْدِ قَلْبَهُ... (التغابن/۱۱) ... و هر کس به خدا ایمان بیاورد، خدا قلبش را [به حقایق] راهنمایی می‌کند. "

" إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ (یونس/۹) بی‌تردید کسانی که ایمان آورده‌اند و کارهای شایسته انجام داده‌اند، پروردگارشان آنان را به سبب ایمانشان به بهشت‌های پر نعمت که نهرها از زیر [قصرهای] آنها جاری است، راهنمایی می‌کند. "

امام علی(ع) خطاب به مالک اشتر، که به حکومت مصر فرستاده می‌شد: "... هرگاه قدرت و شوکت در چشم تو سبب پیدا شدن تکبر و غرور شود به بزرگی سلطنت خدا نسبت به خودت بیندیش؛ و به قدرت او بر تو که از قدرت خود فروتر است بنگر، تا بدین وسیله از بلندپروازی تو کاسته شود و تندی و تیزیت و افتد و خرد از دست رفته‌ات (به واسطه خود بزرگ‌بینی) به تو باز گردد. " (۱۰).

امام موسی کاظم(ع) می‌فرماید: "... هنگامی که به قدرت خود بر مردمان نگاه می‌کنی از قدرت خداوند بر خود در فردای قیامت یاد کن. " (۲).

۲- ایمان به روز جزا و نتیجه اعمال: " ثُمَّ لَنَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ (التکوتر/۸) آن گاه شما در آن روز از نعمت‌ها بازپرسی خواهید شد. "

" وَ كُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَ نُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا (الاسراء/۱۳) و عمل هر انسانی را برای همیشه ملازم او نموده‌ایم، و روز قیامت نوشته‌ای را [که کتاب عمل

انسان به اندازه توان خود می‌تواند تکالیف خود را انجام دهد و مسئول اعمال خویش می‌باشد، بر همین اساس در قرآن آمده است: "لا نكفُ نفساً إلاّ وسعته... (الانعام/۱۵۲)... هیچ کس را جز به اندازه توانش تکلیف نمی‌کنیم؛... و همچنین "إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا (الاحزاب/۷۲) یقیناً ما امانت را [که تکالیف شرعیه سعادت‌بخش است] بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم و آنها از به عهده گرفتنش [به سبب این‌که استعدادش را نداشتند] امتناع ورزیدند و از آن ترسیدند، و انسان آن را پذیرفت بی‌تردید او [به علت ادا نکردن امانت] بسیار ستمکار، و [نسبت به سرانجام خیانت در امانت] بسیار نادان است."

اندیشه‌ورزی سبب قرار گرفتن در صراط مستقیم الهی و عدم اطاعت از طاغوت است: "فاسْتَحَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (الزخرف/۵۴) پس او قومش را سبک مغز شمرد [و آنان را با وسوسه و اغواگری فریفت و خوارشان کرد] در نتیجه از او اطاعت کردند؛ زیرا آنان مردمی فاسق و نافرمان بودند."

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: "حقوق خداوند (که ثنای او برتر از اندیشه‌هاست) بزرگتر از این‌ست که بندگان آن را ادا کنند، و نعمت‌های خدایی بیشتر از این‌ست که به شمارش بندگان درآید." و همچنین امام صادق (ع) می‌فرماید: "خداوند به اندازه استعدادی که به مردم داده و معرفتی که نصیب آنان کرده است، با آنان استدلال می‌کند." امام صادق (ع) می‌فرماید: "بنده‌ای نیست مگر این‌که خداوند برای او حجت دارد، یا در گناهی که انجام داده یا در نعمتی که شکر آن کوتاهی کرده است." (۲).

روش‌های تربیتی: انجام تکلیف به قدر وسع، تسلیم شدن در برابر خدا، شناخت خداوند، فرمان‌برداری از خداوند، دوری از نافرمانی خداوند و اندیشه‌ورزی.

اصل احترام به قرآن

مبنا: انسان در برابر قرآن مسئول است.

هدف: در زندگی انسان باید قرآن حاکم شود و انسان باید از قوانین آن پیروی نماید.

اصل: انسان باید با احترام به قرآن و پیروی از دستورات آن به مسئولیت خود در برابر قرآن عمل نماید.

انسان‌ها باید طبق احکام الهی رفتار کنند. در قرآن آمده است: "... وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ (المائدة/۴۴) ... و کسانی که بر طبق آنچه خدا نازل کرده داورى نکنند، هم اینانند که کافرند." و همچنین در آیه‌ای دیگر، "وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (البقره/۱۰۱) و زمانی که فرستاده‌ای از سوی خدا به سوبشان آمد که تصدیق‌کننده کتابی است که با آنان است، گروهی از آنان که [دانش] کتاب به آنان داده شده بود [با کمال گستاخی] کتاب خدا را پشت سر انداختند [و با آن به مخالفت برخاستند]، گویی نمی‌دانند [که کلام خداست]." و نیز "اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا

تَشْكُرُونَ (النحل/۷۸) و خدا شما را از شکم مادرانتان بیرون آورد در حالی که چیزی نمی‌دانستید، و برای شما گوش و چشم و قلب قرار داد تا سپاس‌گزاری کنید." (۱۲).

"فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَ اذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (الجمعه/۱۰) و چون نماز پایان گیرد، در زمین پراکنده شوید و از فضل و رزق خدا جويا شوید و خدا را بسیار یاد کنید تا رستگار شوید." قرآن کریم، مواهب طبیعی و نعمت‌های الهی را رزقی برای انسان و وسیله‌ای محسوب داشته است که با آنها زندگی وی ادامه پیدا می‌کند و وسایل معیشت او را فراهم می‌آید. مایه بقا و حرکت اوست به سوی خیر و تکامل. طبق تعالیم اسلامی مواهب الهی و اموال در دست انسان‌ها خصوصاً مال‌داران عاریه می‌باشد؛ آنها وظیفه دارند از آن به عنوان وسیله‌ای برای از بین بردن فقر استفاده کنند (۱۳).

زندگی آدمی در دو بعد مادی و معنوی آن، زندگی اجتماعی است؛ بنابر طبیعت خود و نیازمندی‌های آن خصوصیت تکاملی دارد. سبب اصلی این امر خصلت انس‌گیری و انس‌پذیری انسان، نیازمندی‌های چند طرفه افراد به یکدیگر می‌باشد و تعلیمات اسلامی بر این پیوندها تأکید دارد. انسان‌ها در برابر هریک از خصلت‌ها مسئولیتی در برابر خود و دیگران دارند که باید به آن جامه عمل ببوشانند (۱۴).

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَانْتِظِرْ نَفْسُ مَا قَدَمَتْ لِعَدِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (الحشر/۱۸) ای اهل ایمان! از خدا پروا کنید؛ و هر کسی باید با تأمل بنگرد که برای فردای خود چه چیزی پیش فرستاده است، و از خدا پروا کنید؛ یقیناً خدا به آنچه انجام می‌دهید، آگاه است." (۱۵).

اصل عمل به تکالیف الهی

مبنا: انسان در برابر خداوند مسئول است.

هدف: انسان باید به شناخت دستورات الهی بپردازد و به آن عمل نماید.

اصل: انسان باید با شناخت دستورات الهی و عمل به تکالیف الهی به مسئولیت خود در برابر خداوند عمل نماید.

مسئولیت در برابر خداوند متعال و خالق جهان و انسان، بالاترین و اصولی‌ترین مسئولیت انسان‌هاست. قلمرو این مسئولیت، همه جهان و گستره کائنات و پهنه کره خاکی، و انواع پدیده‌ها و گونه‌های موجودات را فرا می‌گیرد، چون همه موجودات، موهبت و مخلوق خدا و متعلق به خداوند هستند. مالک حقیقی خداوند می‌باشد. انسان در هرگونه تصرف و بهره‌برداری از آنها مسئولیتی خدایی دارد. خداوند در قرآن می‌فرماید: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَ لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (آل‌عمران/۱۰۲) ای اهل ایمان! از خدا آن گونه که شایسته پروای از اوست، پروا کنید، و نمیرید مگر در حالی که [در برابر او و فرمان‌ها و احکامش] تسلیم باشید.

"وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ... (الانعام/۹۱) [یهودیان بر ضد پیامبر اسلام به سفسطه‌گری پرداختند چون] آنان خدا را آن گونه که سزاوار اوست نشناختند."

نتیجه‌گیری

نتایج کلی حاصل از پژوهش حاضر را می‌توان در مجموع به شرح جدول زیر بیان نمود.

الرَّحْمَنَ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا... (الفرقان/۶۳) و بندگان رحمان کسانی‌اند که روی زمین با آرامش و فروتنی راه می‌روند، (و حضور و حرمت دیگران را در نظر دارند). " (۱۷) روش‌های تربیتی: احترام گذاشتن به دیگران، حفظ کرامت انسانی.

جدول ۱. ابعاد، مبانی، اهداف، اصول و روش‌های مسئولیت‌پذیری بر اساس مجموعه آثار الحیاه

مبانی	اهداف	اصول	روش‌ها
مسئولیت انسان در برابر خداوند	شناخت دستورات الهی و عمل به آن	عمل به تکالیف الهی	انجام تکلیف به قدر وسع تسلیم شدن در برابر خدا شناخت خداوند فرمانبرداری از خداوند دوری از نافرمانی خداوند اندیشه‌ورزی
مسئولیت انسان در برابر قرآن	حاکم شدن قرآن و پیروی از آن	احترام به قرآن	پیروی از دستورات قرآن امر به معروف نهی از منکر عمل به وعده رعایت حلال و حرام دوری از هوای نفس
مسئولیت انسان در برابر پیامبران	پیروی از پیامبران	بهره‌مندی از تعالیم پیامبران	کسب تربیت دینی کسب معرفت کسب حکمت
مسئولیت انسان در برابر امامان	پیروی از امامان	عمل به تکالیف الهی	اطاعت از امامان
انسان دارای کرامت انسانی	حفظ حرمت و کرامت افراد جامعه	کرامت انسانی	احترام گذاشتن به دیگران حفظ کرامت انسانی

بر اساس نتایج به دست آمده روش‌های مسئولیت‌پذیری که در جدول آمده است به شرح زیر می‌توان بیان نمود:

۱- روش انجام تکلیف به قدر وسع: در بعد الهی خداوند به اندازه توان انسان به او مسئولیت داده است: "لَا يَكْلَفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ... (البقره/۲۸۸) خداوند هیچ کس را جز به اندازه توانش تکلیف نمی‌کند."

۲- روش تسلیم شدن در برابر خدا: انسان باید در برابر اوامر الهی تسلیم او باشد که خداوند می‌فرماید: «فَلَا وَ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» (النساء/۲۵) (پس چنین نیست که آنها ایمان داشته باشند)، سوگند به پروردگارت که آنها ایمان نمی‌آورند تا آن‌گاه که تو را در آنچه میان خود اختلاف دارند، داور سازند، سپس در نفس خویش هیچ تنگی و ناراحتی نسبت به آنچه تو حکم داده‌ای نیابند و کاملاً تسلیم گردند). و نیز می‌فرماید: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (آل‌عمران/۱۰۲) ای اهل ایمان! از خدا آن‌گونه که شایسته پروای از اوست، پروا کنید، و نمیرید مگر در حالی که [در برابر او و فرمان‌ها و احکامش] تسلیم باشید."

۳- روش‌های شناخت خداوند و فرمان‌برداری از خداوند: خداوند هدف از خلقت انسان را عبادت خود بیان نموده است: "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (الذاریات/۵۶) و جن و انس را جز برای این‌که مرا بپرستند، نیافریدیم." لذا، انسان مسئول است که خداوند را بشناسد و از دستورات او پیروی نماید چرا که عیب و بیهوده آفریده نشده است: "أَفَحَسِبْتُمْ أَنْما خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنْتُمْ لَا تُرْجَعُونَ (المؤمنون/۱۱۵) آیا پنداشته‌اید که شما را بیهوده و عبث آفریدیم، و این‌که به سوی ما بازگردانده نمی‌شوید."

۴- روش دوری از نافرمانی خداوند: انسان در برابر خداوند مسئول است که از او پیروی نماید: "... وَ مَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ... (التغابن/۱۱) ... و هر کس به خدا ایمان بیاورد، خدا قلبش را [به حقایق] راهنمایی می‌کند."

۵- روش اندیشه‌ورزی: انسان مسئولیت دارد که نشانه‌های خدا را ببیند و درباره آن اندیشه نماید و از آن درس عبرت بگیرد که خداوند می‌فرماید: "كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (البقره/۲۴۲) این‌گونه خدا آیاتش را برای شما بیان می‌کند، باشد که ببینیدشید." و در آفرینش آسمان‌ها و زمین نشانه‌هایی برای خردمندان است که خداوند آسمان‌ها و زمین را آفرید و آن را

بَعْدَ الرُّسُلِ وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا (النساء/۱۶۵) پیامبرانی که مردم را به پاداش الهی بشارت دادند و از کیفر او بیم دادند، خداوند آنان را برای اتمام حجت گسیل داشت تا پس از رسالت پیامبران برای مردم در برابر خدا حجتی نباشد که ما حقیقت را دریافتیم. و خدا شکست‌ناپذیر و کارهایش همه از روی حکمت است و کسی نمی‌تواند در احتجاج، بر او چیره شود.^۹

۹- روش اطاعت از امامان: انسان باید همان‌گونه که از دستورات خدا و رسولش پیروی می‌نماید از دستورات امامان نیز پیروی نماید: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ..." (النساء/۵۹) ای اهل ایمان! از خدا اطاعت کنید و [نیز] از پیامبر و صاحبان امر خودتان [که امامان از اهل بیت‌اند و چون پیامبر دارای مقام عصمت می‌باشند] اطاعت کنید. ... و همچنین در آیه می‌فرماید: "ثُمَّ لَتَسْئَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ (التكاثر/۸) آن گاه شما در آن روز از نعمت‌ها بازپرسی خواهید شد." یکی از این نعمت‌ها همان ائمه هستند.

۱۰- روش‌های امر به معروف و نهی از منکر: کاربرد این روش‌ها منجر به جلوگیری از ارتکاب به گناه آشکار در جامعه می‌گردد و اثر اجتماعی دارد: "وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ..." (التوبه/۷۱) مردان و زنان با ایمان دوست و یار یک‌دیگرند؛ همواره به کارهای نیک و شایسته فرمان می‌دهند و از کارهای زشت و ناپسند بازمی‌دارند، ..."

در پژوهشی (۱۸) با عنوان «مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان» حوزه مسئولیت انسان را شامل مسئولیت فردی، خانوادگی، اجتماعی و مسئولیت در برابر عهد و پیمان الهی می‌داند که نتایج وی با نتایج حاصل از پژوهش حاضر همخوانی دارد.

در پژوهشی (۱۹) با عنوان «مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی از دیدگاه قرآن و روایات اهل‌بیت (ع)» ریشه مسئولیت‌پذیری انسان را در امانت الهی دانسته و معتقد است، مسئولیت‌پذیری انسان با دو اصل تقوا و ایمان ارتباط دارد. زیرا ایمان زمینه تفکر، تفقه و بصیرت را فراهم می‌نماید و تقوا زمینه انجام وظایف به نحو خوب را فراهم می‌نماید، زیرا تقوا عامل شناخت وظایف بوده و در عمل به وظایف نیز مؤثر است. که نتایج وی با نتایج حاصل از پژوهش حاضر همخوانی دارد.

بر اساس نتایج حاصل از پژوهش حاضر مدل مفهومی هر یک از ابعاد مسئولیت‌پذیری را می‌توان به شکل زیر بیان نمود:

برای انسان مسخر قرار داد تا از آن بهره ببرد: "وَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ(الجاثیه/۱۳) و همه آنچه را در آسمان‌هاست و آنچه را در زمین است از سوی خود برای شما مسخر و رام کرد؛ بی‌تردید در این امور برای مردمی که می‌اندیشند، نشانه‌هایی [بر ربوبیت، حکمت و قدرت خدا] است." و لذا تعقل و تفکر در امور خلقت انسان را اهل بهشت نموده و از آتش دوزخ دور می‌نماید: "وَ قَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ(الملك/۱۰) و می‌گویند: اگر ما [دعوت سعادت‌بخش آنان را] شنیده بودیم، یا [در حقایقی که برای ما آوردند] تعقل کرده بودیم، در میان [آتش] اهل آتش سوزان نبودیم."

۶- روش پیروی از دستورات قرآن: خداوند دستورات خود را به-طور اکمل و اتم در کتاب آسمانی خود بیان نموده است که انسان با مطالعه آن راهنمایی گردد و به گمراهی نرود و لذا انسان مسئولیت دارد که آیات آن را بخواند و از آن درس بگیرد: "اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ..." (الزمر/۲۳) خدا نیکوترین سخن را نازل کرد، کتابی که [آیاتش در نظم، زیبایی، فصاحت، بلاغت و عمق محتوا] شبیه یکدیگر است، مشتمل بر داستان‌های پندآموز [و امر، نهی، وعده، وعید، حلال و حرام] است؛ از شنیدن آیاتش پوست کسانی که از پروردگارشان می‌هراسند، بهم جمع می‌شود، ... و کسانی که مسئولیت خود در قبال قرآن را به انجام نرسانند، گمراه می‌شوند: "... وَ مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ (المائدة/۴۴) ... و کسانی که بر طبق آنچه خدا نازل کرده دوری نکنند، هم اینانند که کافرنند."

۷- روش‌های عمل به وعده، رعایت حلال و حرام و دوری از هوای نفس: کلیه این روش‌ها در قرآن بیان شده و انسان مکلف است از دستورات قرآن در این زمینه تبعیت نماید. "يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلالًا طَيِّبًا وَ لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (البقره/۱۶۸) ای مردم، از آنچه در زمین است بهره برید، که خدا آن را برای شما حلال و پاکیزه ساخته است و گام-های شیطان را دنبال نکنید که او برای شما دشمنی آشکار است، پس مبادا به پیروی از شیطان آنچه را خدا حلال کرده است، حرام بشمارید و آنچه را حرام کرده است، روا بدانید."

۸- روش‌های کسب تربیت دینی، کسب معرفت و کسب حکمت: خداوند پیامبران را برای راهنمایی بشر فرستاد تا انسان‌ها را تربیت نمایند و انسان‌ها از تعالیم پیامبران معرفت و حکمت کسب نمایند. "رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ لئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ"

شکل ۱. الگوی مفهومی مسئولیت پذیری در بعد الهی

References

The Holy Quran

- Gheraati M. Tafsir Noor, vol. 9. Tehran. Cultural Center Lessons from the Quran, 2007.
- Hakimi M, Hakimi M, Hakimi A. Collection of works of life, vol. 8. Translated by Ahmad Aram. Qom: Dalil Ma Publications, 2016.
- Kashani F. Interpretation of the methods of the honest in the obligation of the opponents, vol. 10. Tehran. Islamic Publications, 2005.
- Gheraati M. Tafsir Noor, vol. 7. Tehran. Cultural Center Lessons from the Quran, 2007.
- Makarem Shirazi N.. Tafsirnameh, Tehran: Islamic Library, 2006.
- Bagheri Kh, Sajjadih N, Tavassoli I. Approaches and research methods in the philosophy of education. Second Edition, Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies, 2015.
- Motahari M. An Introduction to the Islamic Worldview. A4 (Man in the Qur'an). Tehran: Sadra Publications, 2005.
- Bahonar M. Man and self-creation. Tehran: Shahed Publishing, 2008.

9. Farhadian R. Principles and foundations of education in the Quran. Qom: Tohid Cultural and Educational Institute, ۲۰۰۳.
10. Dashti M, Mohammadi K. The Dictionary Dictionary of the Words of Nahj al-Balaghah, 17th edition: Qom, Teachers Association, 1999.
11. Majlesi M. Baharalanvar, vol. 1, Tehran: Islamic Library, 1403.
12. Hakimi M, Hakimi M, Hakimi A. Collection of works of life, vol. 1. Translated by Ahmad Aram. Qom: Dalil Ma Publications, 2016.
13. Hakimi M, Hakimi M, Hakimi A. Collection of works of life, vol.3. Translated by Ahmad Aram. Qom: Dalil Ma Publications, 2016.
14. Hakimi M, Hakimi M, Hakimi A. Collection of works of life, vol. 6. Translated by Ahmad Aram. Qom: Dalil Ma Publications, 2016.
15. Hakimi M, Hakimi M, Hakimi A. Collection of works of life, vol. 7. Translated by Ahmad Aram. Qom: Dalil Ma Publications, 2016.
16. Hakimi M, Hakimi M, Hakimi A. Collection of works of life, vol.2. Translated by Ahmad Aram. Qom: Dalil Ma Publications, 2016.
17. Hakimi M, Hakimi M, Hakimi A. Collection of works of life, vol. 9. Translated by Ahmad Aram. Qom: Dalil Ma Publications, 2016.
18. Hajizadeh M, Avarjeh M. Social responsibility in the Holy Quran with emphasis on the views of Allameh Tabatabai in Al-Mizan. Azerbaijan: Bi-Quarterly Quran in the Mirror of Research. 2014;(1). Spring and summer..
19. Rostamian M. Responsibility and conscientiousness from the perspective of the Quran and the narrations of the Ahl al-Bayt (AS). Research Institute of Wisdom of Ahl al-Bayt (AS). Department of Islamic Education, University of Isfahan. Number 2, 2015